

ВТРУЧАННЯ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ В ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ (1922 – 1930 РР.)

Песоцький Максим Миколайович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: pesotskiy-m@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3123-2088>

З'ясовано, що прихід на зміну політики воєнного комунізму непу до певної міри пом'якшив негативне ставлення більшовиків до церкви. Тактовне та вдумливе дотримання законодавства у сфері відокремлення церкви від держави з точним урахуванням об'єктивної обстановки, зі зжитком заходів натиску, на думку співробітників НКВС України, мало стати підґрунтям діяльності місцевих адміністративних органів наркомату у сфері державно-церковних відносин. Проте тимчасово послабивши натиск на церкву, більшовики продовжували дотримуватися переконання про потребу викорінення із повсякденного життя населення релігійного світогляду та очікували слушного часу для втілення своїх задумів. Саме НКВС на межі 20 – 30-х рр. XX ст. став у руках комуністів дієвим інструментом масового примусового розформування в Україні релігійних громад шляхом грубого позбавлення їх культових споруд.

Ключові слова: Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), Україна, радянська влада, церква, релігія.

Постановка проблеми. Більшовики не приховували свого ворожого ставлення до релігії та церкви. Розпочавши трансформувати суспільні відносини в Україні, комуністи одночасно розгорнули боротьбу проти конфесійних організацій. Її форми, в залежності від обставин, набували то завуальованих, то відверто агресивних ознак. Важливим інструментом радянської влади в її протистоянні з колективними формами релігійного життя населення України став НКВС.

Мета статті передбачає з'ясування особливостей втручання радянської влади в сферу церковно-релігійного життя українського суспільства за посередництва НКВС УСРР упродовж 1922 – 1930 рр.

Історіографічний огляд. Серед дослідників, які в своїх наукових працях порушували питання втручання НКВС України в церковно-релігійне життя українського суспільства необхідно виокремити І. Аверіна, М. Журбу, М. Жолоба, В. Овчаренка.

Виклад основного матеріалу. НКВС України активно регулював діяльність релігійних організацій та їх громад. Саме за його посередництва більшовики втілювали політику відокремлення держави і школи від церкви. Лише за рік роботи, протягом 1 жовтня 1922 р. – 30 вересня 1923 р., наркомат розповсюдив 26 різних за змістом обіжників та надав 354 пояснень, які стосувалися колективних форм релігійного життя населення України, долучився до закриття 82 релігійних шкіл, зареєстрував 2650 культових громад [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 35, арк. 41].

Як відомо, НКВС України було утворено 29 січня 1919 р. Проте до 1922 р. в складі наркомату не існувало спеціального підрозділу, на який покладалося б завдання втілення державної політики щодо церкви. Така структура з'явилася восени 1922 р., коли так званий ліквідаційний відділ Народного комісаріату юстиції (НКЮ) з усім його штатом було підпорядковано НКВС. Це сталося згідно рішення Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 6 вересня 1922 р. Спочатку відділ було включено як відділення з відокремлення церкви від держави до складу адміністративного підвідділу НКВС. Останній був структурною ланкою Адміністративно-організаційного відділу [Аверін, 2004, с. 133]. Протягом 1924 – 1926 рр. відділення з відокремлення церкви від держави називалося підвідділом культів, залишаючись у складі Адміністративного відділу НКВС, який був створений на основі Адміністративно-організаційного відділу, що зазнав трансформації під час реорганізації наркомату в 1923 – 1924 рр. З 1927 р. підвідділ культів у складі Адміністративно-організаційного управління (з 1930 р. – Центрального адміністративного управління) НКВС замінив інспектор у справах культів, а з 1930 р. – референт у справах культів [Аверін, 2004, с. 135].

На місцевому рівні при губернських адміністративних відділах функціонували відділення з відокремлення церкви від держави, а після переходу в 1925 р. до трьохступеневого адміністративно-територіального поділу – відділення культів окружних адміністративних відділів.

Роботу зазначених структурних підрозділів низового апарату НКВС супроводжували певні проблеми, про що можна довідатися з протоколу засідання керівників відділів НКВС, яке відбулося 10 березня 1925 р. Заслухавши доповідь про обстеження адміністративного апарату Київської губернії члени наради, зокрема постановили: «Констатувати, що робота з реєстрації релігійних громад недостатня, необхідно адмінвідділу розробити форми обліку на основі карткової системи, оскільки за наявності багаточисельних релігійних общин карткова система буде найбільше відповідати тим вимогам, які виникають у зв'язку з необхідністю обліку релігійного руху (швидке вивчення змін, які відбуваються всередині релігійного руху, унаочнення змін, можливість обліку змін, які відбуваються в кожній общині). Констатувати часту зміну співробітників відділення по роботі з релігійними громадами. Необхідно поставити на розгляд питання про закріплення відповідних співробітників, а також про покращення їх матеріального становища, оскільки однією з причин змінного складу працівників є низький рівень платні, порівняно з рівнем відповідальності за виконувану ними роботу. Відзначити, що для узгодження ставок НКВС необхідно погодити це питання з центральними професійними організаціями, оскільки місцеві профспілки висловлюють заперечення з приводу підвищення оплати праці співробітникам» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 39, арк. 23]. Маємо інформацію, що восени 1927 р. не найкращим чином була налагоджена робота адміністративного відділу Запорізького окружного виконавчого комітету у сфері регулювання церковно-релігійного життя – справи релігійних громад перебували в неупорядкованому стані, а духовенство та об'єднання віруючих не були обліковані в повному обсязі [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 268, арк. 13].

На початку листопада 1922 р. вийшла постанова ВУЦВК «Про порядок реєстрації товариств і союзів, які не мають на меті отримання прибутку і про порядок нагляду за ними», а 10 липня 1923 р. інструкція НКВС «Про порядок реєстрації

релігійних товариств і надання дозволу на скликання їхніх з'їздів», у яких зазначалося, що релігійна громада не може починати свою діяльність без попередньої реєстрації у відповідних органах влади. Громадяни, які бажали стати засновниками релігійної громади, повинні були надати до відділу управління губернії чи окружного виконавчого комітету разом із відповідною заявою, статут у 5 примірниках (з весни 1923 р. у 3) та список засновників у 3 примірниках з наданням про них особової інформації: прізвища, імені, імені по-батькові, місця проживання, соціального і службового статусу, належності до того чи іншого релігійного культу. Також обов'язково додавалися списки віруючих, служителів культу, членів церковної ради та протокол загального установчого зібрання релігійної громади, що бажала зареєструватися [Журба, Жолоб, 2019, с. 49].

Реєстрацію статутів релігійних громад проводили Губернські міжвідомчі у справах товариств і спілок комісії під керівництвом Центральної міжвідомчої комісії у справах товариств і спілок, утвореної при НКВС. На вимогу органів радянської влади у статуті релігійної громади мала бути зазначена така інформація: мета утворення общини; напрями її діяльності; порядок вступу віруючих до громади та вибуття з її складу; завдання виконавчого органу об'єднання; порядок скликання загальних зборів і виборів членів ради; функції загальних зборів і ради; порядок обрання і функції ревізійної комісії; перелік джерел прибутків, які отримує об'єднання; умови і порядок ліквідації релігійної громади [Журба, Жолоб, 2019, с. 50].

В 1924 р. НКВС було розроблено типовий статут релігійної громади. З цього часу об'єднання віруючих продовжили свою діяльність за спільними правилами функціонування, що значно спростило державі нагляд за ними. Впровадження в життя нового статуту передбачало збільшення кількості осіб, необхідних для створення нової релігійної громади. Для реєстрації общини відтепер держава вимагала згоди 50 осіб, а не 10, як було до цього часу [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 11].

Перша хвиля реєстрації статутів релігійних громад, що відбулася на початку 1920-х рр. подекуди відзначалася квапливістю, а тому пройшла неналежним чином. Розуміючи це, місцеві органи НКВС зверталися до центрального апарату наркомату з вимогою провести перереєстрацію об'єднань віруючих [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1068, арк. 58].

Скарги віруючих, які ті надсилали на адресу НКВС, підтверджують даний факт. Зокрема вони засвідчували, що місцева влада у сфері реєстрації статутів релігійних громад не у всіх випадках точно і чітко дотримувалася чинного законодавства. Чиновництво не завжди розрізняло громади, які підлягали обов'язковій реєстрації та об'єднання віруючих, які могли існувати без неї. До об'єднань, вільних від реєстрації статутів, належали всі нечисленні громади, що в межах поселення не мали необхідної для заснування релігійної общини кількості віруючих – 50 осіб. Такі колективи, щоправда, з метою покращення обслуговування культових потреб своїх членів, могли об'єднуватися з іншими общинами того ж району в одну релігійну громаду.

Згідно законодавства, під час реєстрації релігійної громади засвідченню підлягали підписи 50 її засновників. Що ж стосувалося самих статутів релігійних громад та всіх додатків до них, то вони жодних засвідчень не потребували. Процедура засвідчення могла відбуватися не лише у нотаріальній конторі або народного судді, а також, згідно постанови ВУЦВК від 12 березня 1925 р., у районних виконавчих

комітетах або сільських радах. Під час реєстрації статутів НКВС закликав остаточно позбутися практики стягнення з віруючих будь-яких непередбачених законом зборів.

Поширеним порушення адміністративними органами закону про реєстрацію статутів релігійних громад було самостійне, без відповідної директиви НКВС, неодноразове проведення перереєстрації статутів релігійних товариств (на місцевому рівні, наприклад, призначали перереєстрацію статутів релігійних громад, внаслідок зміни керівника відділення культів). Натомість перереєстрація статутів релігійних громад мала відбуватися виключно за наказом НКВС – таку директиву було дано в жовтні 1923 р. і тому місцеві відділи культів мали здійснювати реєстрацію статутів виключно тих релігійних громад, які тільки-но розпочинали діяльність, або общин, що задекларували зміну своєї конфесійної приналежності. З метою належного обліку релігійного руху НКВС закликав свої місцеві органи користуватися попередніми реєстраційними матеріалами та переліками релігійних громад, які щорічно поновлювали окружні адміністративні відділи.

Радянське чиновництво повсякчас вдавалося до перевищення службових обов'язків. Спостерігалось явище незаконних вимог місцевих адміністративних органів щодо регулювання діяльності релігійних громад. Так, за подання релігійними громадами до адміністративних органів влади необхідних документів, чиновники, не вдаючись до обґрунтувань, намагалися стягувати з віруючих кошти; вимагали публікацію оголошень в періодичних виданнях про скликання майбутніх загальних зборів релігійних громад тощо [По округах, 1926, с. 16]. Деякі адміністративні органи під час видачі дозволів нечисленним релігійним громадам протестантських конфесій на влаштування молитовних зборів у приватних будинках неправомірно вимагали оплати відповідних заяв гербовим збором [По округах, 1926, с. 17].

У сфері регулювання церковно-релігійного життя населення України органи НКВС намагалися використовувати у власних інтересах протиріччя, які існували між окремими релігійними угрупованнями. Залежно від регіону, в якому домінувала та чи інша конфесійна організація, влада, вирішуючи спірні питання на користь більш слабших релігійних громад, тим самим намагалася послабити сильніші об'єднання віруючих. Трактуючи по-своєму запити віруючих, влада не квапилася їх задовольняти, побоюючись у разі прийняття привабливого для них рішення посилення на населення впливу духовенства [Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920 – 1937 и 1945 – 1953 гг., 2005, с. 83].

На НКВС та його місцеві органи покладалося завдання з облікування духовенства. Кожен служитель культу, незалежно від того чи він задовольняв релігійні потреби всередині створених віруючими громад, чи ні, був зобов'язаний за місцем проживання з'явитися в районний виконавчий комітет або окружний чи губернський адміністративний відділ для взяття на облік [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 36, арк. 77]. Проте уповноважені районних виконавчих комітетів не поспішали виконувати свої обов'язки. Маємо свідчення, що ще навіть у 1927 р. адміністративний відділ Проскурівського окружного виконавчого комітету на районному рівні не міг налагодити роботи в сфері взяття священнослужителів на облік [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 349, арк. 13].

Зміст опублікованих обіжників та розпоряджень НКВС з питань здійснення церковно-релігійної політики в Україні протягом 1923 р. відображав як тенденції подальшого обмеження діяльності релігійних громад, так і початки припинення

безконтрольних дій місцевої влади, особливо в сфері відбирання та перепрофілювання культових споруд.

25 червня 1923 р. адміністративне управління НКВС звертало увагу на існування домашніх синагог, а також діючих, однак незареєстрованих іудейських громад. Їх керівників пропонувалося притягати до кримінальної відповідальності.

Станом на 5 липня 1923 р. НКВС визнавала існування в окремих місцевостях підпільних навчальних закладів, де продовжували викладатись релігійні віровчення.

В середині 1923 р. НКВС розпочав вдаватися до перших кроків у напрямку уніфікації порядку зачинення культових будівель. Зокрема, опублікований 25 липня 1923 р. обіжник № 322 вимагав у кожному випадку такі дії попередньо узгоджувати з губернським ліквідаційним комітетом. Остаточна проблема правової регламентації зачинення храмів і молитовних будинків всіх культів була вирішена 14 серпня 1924 р. в циркулярному листі НКВС № 131 за підписом заступника наркома внутрішніх справ М. Черлунчакевича [Овчаренко, 2012, с. 48]. До видання циркулярного листа, який встановлював порядок закриття культових будівель виключно з дозволу ВУЦВК, місцева влада самовільно вилучала із користування релігійних громад богослужбові споруди. Така поведінка радянських функціонерів з боку обурених віруючих спровокувала потік скарг на адресу НКВС. Із свого боку НКВС звинувачував місцеву владу в тому, що вона не вдалася до швидкого прилаштування відібраних у релігійних громад приміщень культових споруд до інших потреб. Той факт, що більшість колишніх богослужбових будівель до моменту подання скарг повною мірою не було використано, на думку співробітників НКВС, вказував на те, що місцева влада недостатньо уважно ставилася до питання здійснення найголовнішої більшовицької вимоги в сфері відокремлення церкви від держави – закриття (вилучення з користування віруючих) культових будівель із їх подальшим перепрофілюванням [По округах, 1926, с. 15].

Відмова від жорсткого антирелігійного курсу правлячого режиму на підставі рішень XII і особливо XIII з'їздів РКП(б) не припиняла спроб витіснення релігії з життя суспільства. Згідно з тогочасними таємними директивами наголос робився на посиленні обліку та здійсненні контролю над релігійним середовищем, його вивчення з метою ослаблення. Відповідно до цього зазнала змін тональність опублікованих відомчих документів НКВС. На початку 1924 р. були опубліковані регламентуючі документи про порядок проведення добровільних зборів та пожертв на покриття витрат, пов'язаних з володінням культовим майном. Районним виконавчим комітетам та сільським радам було жорстко наказано на недопустимість заборони присутності на молитовних зібраннях осіб молодше 18 років [Овчаренко, 2012, с. 48].

В церковно-релігійній сфері НКВС надавав значної уваги врегулюванню питань, які хвилювали прихильників окремих конфесій. Протягом 1924 р. співробітники НКВС вирішили низку спірних питань, що турбували менонітів. Зокрема їм було надано дозвіл на влаштування молитовних зібрань у приватних будинках, за умови, що про проведення таких зборів заздалегідь попереджались органи місцевої влади; дозволено користуватися релігійною літературою, яку надсилала Голандська місія допомоги дітям; пояснено про неможливість колективного здобуття релігійної освіти дітьми віком до 18 років [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 21 зв.].

15 березня 1924 р. до Управління НКВС від голови Всеукраїнського священного синоду православної церкви потрапило п'ять заяв, що містили перелік вимог релігійного характеру: прохання щодо зниження вартості шкільного навчання для дітей духовенства; вирішення питання про будівлі нерелігійного призначення, які за попередньої влади перебували у користуванні об'єднань віруючих і священників; питання звільнення культових споруд від обкладання податками; про надання дозволу робітникам і службовцям входити до складу релігійних громад. Проте співробітники центрального апарату НКВС не поспішали реагувати на запит. У письмовій формі клопотальнику було нагадано про потребу сплатити за кожну подану заяву гербовий збір у розмірі 2 карб. [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 54, арк. 26].

Місцеві органи НКВС здійснювали перевірку майна, що перебувало у користуванні релігійних громад, перевіряли договори про користування об'єднань віруючих культовими спорудами та укладали там, де їх ще не було [По округах, 1925, с. 26]. НКВС вирішував майнові суперечки, які виникали всередині релігійних общин. Зокрема співробітники наркомату пояснювали зацікавленим особам, що предмети богослужбового вжитку, які віруючі дарували релігійним громадам, з моменту передачі набували статусу культового майна, а отже розпочинали належати державі [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 396, арк. 5].

Часом влада розривала із віруючими договори про користування богослужбовими будівлями з метою їх передачі іншим релігійним громадам. Такі дії влади віруючі сприймали вороже.

Розуміючи це, НКВС закликав осіб, які на місцевому рівні відповідали за відносини держави із церквою, більш точно дотримуватися встановленого порядку вилучення культових споруд із користування одних п'ятдесяток (так радянські посадовці називали релігійні громади, адже для їх взяття на облік, як уже зазначалося, необхідно було зібрати колектив у кількості 50 осіб) та їх передачу іншим. Постанова про зазначену процедуру обов'язкова мала бути затверджена в НКВС і без санкції наркомату на місцях у життя не втілюватися. Під час подання в НКВС відповідних матеріалів необхідно було представляти акт огляду культової будівлі та перевірки діяльності релігійної громади, який би засвідчив порушення тих чи інших умов договору [По округах, 1926, с. 15].

Уповноважені релігійних громад зверталися до центрального апарату НКВС із клопотаннями щодо надання дозволів на проведення ремонтів пошкоджених культових споруд, які не квапилися надавати окружні адміністративні відділи [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 266].

Також віруючі скаржилися на відмову місцевих органів у видачі дозволів на здійснення хресних ходів та інших публічних релігійних церемоній, на проведення добровільних зборів, як представниками релігійних громад, так і служителями культів під час здійснення тих чи інших релігійних обрядів.

НКВС надавав пояснення: адміністративні органи мали знати, що публічні релігійні заходи, які базувалися на традиційних звичаях православних віруючих, як, наприклад, хресний хід «на воду» з нагоди святкування Хрещення Ісуса Христа, Преполювання, Преображення, обряди хрещення дорослих (у релігійних громад окремих протестантських напрямків) на річках з письмового дозволу слід допускати безперешкодно. НКВС згідно власних циркулярів від 3 січня 1924 р. № 2 і від

18 лютого 1926 р. за № 24 допускав можливість здійснення поза межами богослужбових споруд добровільних зборів коштів представниками релігійних громад на потреби, що були пов'язані з володінням молитовними будівлями та культовим майном. Також НКВС дозволяв безперешкодний збір добровільних пожертв поза межами культових будівель, у будинках віруючих і служителів культу, під час виконання тих чи інших релігійних відправ (наприклад молитовного відвідування будинків віруючих з нагоди Різдва та Великодня) [По округах, 1926, с. 17].

У другій половині 1920-х рр. реєстрація релігійних громад регламентувалася циркуляром НКЮ від 28 серпня 1924 р., інструкцією НКВС і НКЮ № 31 від 17 лютого 1925 р., обіжником НКВС № 81 від 27 травня 1925 р., а також обіжником НКВС № 6 від 8 січня 1925 р. У вересні 1925 р. на адресу всіх окружних відділів республіки надійшов таємний обіжник НКВС за № 332, в якому, аби уникнути зайвих домагань релігійних громад і не утворювати стимулів до їх виконання, пропонувалося утримуватися від реєстрації тих общин, які не мали у своєму користуванні культової споруди [Журба, Жолоб, 2019, с. 52]. З метою зниження рівня активності віруючих 29 грудня 1926 р. Адміністративний відділ НКВС на адреси акружних адміністративних відділів надіслав обіжник у якому знову йшлося про потребу призупинення реєстрації об'єднань віруючих, що не мали у своєму розпорядженні будівель для здійснення богослужінь [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 261, арк. 1].

З ініціативи НКВС в 1929 р. розгорнулася робота над новим законопроектом, який мав узгодити положення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» із запланованим наступом більшовицького режиму на релігійні організації. Проект Положення про культу та культове майно продемонстрував суттєве звуження прав церкви та віруючих [Журба, Жолоб, 2019, с. 140].

Існувала таємна угода між НКВС і ДПУ про спільне погодження напрямів діяльності власних спеціалізованих структурних одиниць у сфері регулювання релігійного життя населення України [Влада і костел в Радянській Україні, 1919 – 1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму, 2003, с. 120]. Тож, верхівка радянської держави цілком свідомо вважала органи НКВС більшовицьким інструментом у боротьбі з церквою і релігією. В той же час для широкого загалу адміністративний відділ НКВС та підвідомчий йому місцевий апарат по-пропагандистському називали провідниками свободи сумління, охоронцями радянського законодавства у сфері релігії та церкви [Аверін, 2004, с. 135].

НКВС до численних районних виконавчих комітетів надсилав з грифом «цілком таємно» спеціальні інструкції, що вміщували перелік вказівок та методів, які мали стати у нагоді працівникам державних органів під час закриття культових будівель та розформування релігійних громад. НКВС пропонував своїм місцевим органам збирати інформацію щодо невиконання громадами умов договору про користування культовими спорудами, недостатньої кількості членів у складі релігійних общин, перебування богослужбового приміщення в неналежному технічному стані тощо [Журба, Жолоб, 2019, с. 144].

Перші прояви масового позбавлення релігійних громад їх культових споруд розпочали спостерігатися вже у 1928 р. До прикладу, в лютому цього року Адміністративний відділ НКВС погодив звернення Волинського окружного виконавчого комітету щодо закриття в місті Баранівка синагоги на вулиці Жаборицькій. Своє схвалення наркомат обґрунтував тим, що в місті залишалася

функціонувати ще три синагоги, які мали змогу вмістити 2 тис. осіб. На думку співробітників НКВС цього було цілком достатньо для задоволення релігійних потреб 800 іудеїв, які мешкали в Баранівці. Вирішальним чинником, який вплинув на рішення НКВС, став факт «клопотання» кустарів Баранівки та єврейських робітників місцевого порцелянового заводу з приводу потреби припинення діяльності в стінах синагоги релігійної громади [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 269, арк. 11].

За аналогічною схемою відбулося закриття восени 1928 р. синагоги Бейс-Гемедриш, що знаходилася в місті Кодня Волинського округу, як і багатьох інших культових споруд в Україні.

У висновку НКВС йшлося: «1. В м. Кодня є 2 синагоги. Одна менша – тепла “Бейс-Гемедриш” і друга велика – холодна “Шіл”.

2. Всього віруючих членів рел. громади 100 чол. Єврейського населення всього – 744 чол. Одна синагога цілком задовольняє рел. потреби віруючих євреїв.

3. На загальних зборах виборців в кількості 100 чол. було ухвалено закрити одну з синагог під клуб або школу, поскільки 600 чол. трудящих євреїв не мають клубу. Крім того, в м. Кодня гостра потреба в шкільному помешканні.

На підставі зазначеного НКВС вважає за можливе задоволити клопотання євреїв – трудящих м. Кодні, підтримане постановою Президії Волинського ОВК – аби закрити одну з цих синагог (яку найде необхідним ОВК) й використати помешкання під культ-освітні потреби» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1108, арк. 4].

Як бачимо, з метою обґрунтування того, що закриття тієї чи іншої культової споруди проводилося на прохання народу, а не на вимогу місцевих органів влади, радянське чиновництво часто змушене були шукати ініціаторів серед дещо збайдужілого до релігії та залежного від керівництва робітництва [Журба, Жолоб, 2019, с. 134-135].

З метою уникнення вилучення культових споруд із користування релігійних громад, їх уповноважені зверталися до НКВС з проханням надати дозволи на денаціоналізацію богослужбових будівель. Проте наркомат категорично відхиляв такі пропозиції [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 271, арк. 1].

Значно збільшилася кількість випадків позбавлення релігійних громад їх культових споруд в 1929 р. Лише протягом другої половини цього року в одному тільки Житомирі було закрито чотири православні церкви [Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20 – 30-х роках ХХ ст., 2003, с. 57].

Обурені такою політикою більшовиків віруючі надсилали на адресу НКВС численні скарги, у яких обґрунтовували неправомірність дій місцевої влади. Реагуючи на масове невдоволення членів примусово розпущених релігійних громад, співробітники наркомату формували запити до низових органів з метою отримання пояснень щодо легітимності закриття тієї або іншої культової споруди. Ті, в свою чергу, складали відписки подібного змісту: «Окравдінвідділ повідомляє, що в селі Лиман молитовний будинок самовільно не закривався, а на це є постанова самої громади, щоб один молитовний будинок передати під культурну установу, тому що в селі Лиман мається два молитовні будинки, а віруючих дуже мало, завдяки чому один молитовний будинок зовсім не потрібний для релігійних виконань. Надалі місцевими організаціями, безвірниками, так і іншими організаціями провадиться робота, щоб

передати один з молитовних будинків під культурну установу – сельбуд» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1629, арк. 2].

Як бачимо, попри пом'якшення політики радянської влади щодо релігії та церкви, яке відбулося за доби непу, деякі аспекти діяльності місцевих органів НКВС у сфері відокремлення церкви від держави продовжували відзначатися деструктивним характером. З боку адміністративних органів спостерігалось недостатньо суворе і точне розуміння чинного законодавства, що часом слугувало приводом до непотрібних та зайвих конфліктів із віруючими. Під час чергового наступу більшовиків на релігію і церкву, протягом 1929 – 1930 рр. НКВС та його місцеві органи стали активними учасниками позбавлення релігійних громад їх культових споруд.

Висновки. Таким чином, у сфері регулювання церковно-релігійних питань НКВС України облікував і до певної міри визначав функціонування релігійних громад різних конфесій, контролював діяльність духовенства, вирішував питання, які турбували прихильників того чи іншого релігійного напрямку та, попри все, був дієвим інструментом боротьби більшовиків із традиційним духовним життям населення України, аж до ліквідації об'єднань віруючих та закриття культових споруд.

Список використаних джерел та літератури

Аверін І. І., 2004. НКВС УСРР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-ті роки XX ст.), *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, XVII, 132-138.

Влада і костел в Радянській Україні, 1919 – 1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму, 2003. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2(21).

Журба М. А., Жолоб М. П., 2009. *Піднесене і змнене: релігійні громади етнічних меншин в умовах комуністичного режиму в Україні (20 – 30-і рр. XX ст.)*, Вінниця: ТОВ «ТВОРИ».

Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920 – 1937 и 1945 – 1953 гг., 2005. Вінниця: Глобус-Пресс, 2.

Овчаренко В. П., 2012. Радянська релігійна політика середини 1920-х років на сторінках періодичних відомчих видань НКВС УСРР, *Наука. Релігія. Суспільство*, 4, 46-54.

По округах, 1925. *Адміністративний вісник*, 7-8, 22-26.

По округах, 1926. *Адміністративний вісник*, 4-5, 15-17.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20 – 30-х роках XX ст. Архівні документи та матеріали, 2003. Рівне: Волинські обереги.

References

Averin I. I., 2004. NKVS USSR yak znariaddia partiino-derzhavnoho aparatu v borotbi proty tserkvy (20-ti roky XX st.) [The NKVD of the USSR as a tool of the party-state apparatus in the struggle against the church (20s of the 20th century)], *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, XVII, 132-138. [in Ukrainian].

Chervonyi teror proty dukhovenstva i viruiuchykh na Skhidnii Volyni (Zhytomyrshchyni) u 20 – 30-kh rokakh XX st. Arkhivni dokumenty ta materialy, 2003. Rivne: Volynski oberehy. [in Ukrainian].

Kommunisticheskaya vlast protiv religii Moiseya: Dokumenty 1920 – 1937 i 1945 – 1953 gg., 2005. Vinnica: Globus-Press, 2. [in Russian].

Ovcharenko V. P., 2012. Radianska relihiina polityka seredyny 1920-kh rokiv na storinkakh periodychnykh vidomchykh vydan NKVS USSR [Soviet religious policy of the mid-1920s on the pages of periodical departmental publications of the NKVD of the USSR], *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, 4, 46-54. [in Ukrainian].

Po okruhakh, 1925. *Administratyvnyi visnyk*, 7-8, 22-26. [in Ukrainian].

Po okruhakh, 1926. *Administratyvnyi visnyk*, 4-5, 15-17. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].

Vlada i kostel v Radianskii Ukraini, 1919 – 1937 rr.: Rymo-katolytska tserkva pid represyvnym tyskom totalitaryzmu, 2003. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2(21). [in Ukrainian].

Zhurba M. A., Zholob M. P., 2009. *Pidnesene i zemne: relihiini hromady etnichnykh menshyn v umovakh komunistychnoho rezhymu v Ukraini (20 – 30-i rr. XX st.)* [Sublime and earthly: religious communities of ethnic minorities under the conditions of the communist regime in Ukraine (20-30s of the XX century)], Vinnytsia: TOV «TVORY». [in Ukrainian].

INTERVENTION OF THE NATIONAL COMMISSIONER OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE IN CHURCH AND RELIGIOUS LIFE (1922 – 1930)

Maksym Pesotskyi

Postgraduate student of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

The paper argues that the New Economic Policy that replaced the policy of War Communism softened the attitude of the Bolsheviks towards the church to a certain extent. According to the NKVD, the tactful and thoughtful observance of legislation regarding the separation of church and state, combined with an accurate assessment of the objective situation and pressure measures, should lay the groundwork for the administrative bodies in the area of state-church relations. However, having temporarily eased the pressure on the church, the Bolsheviks still believed in the need to eradicate the religious worldview from the everyday life of the population and waited for the right time to implement their plans. At the turn of the 20s and 30s of the 20th century, the NKVD became an effective tool in the hands of the communists for the destruction of religious communities and roughly depriving them of their religious buildings.

Key words: People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), Ukraine, Soviet regime, church, religion.